

VAKIFLAR

(BAŞLANGIÇTAN 18. YÜZYILINA KADAR)

“Islamic Society and the West „

Cilt I. — Kısım II den.

FURUZAN SELÇUK

İslâm ve özellikle Osmanlı sisteminde din ile Devlet arasındaki çok sıkı münasebetlere rağmen dinî servislerin ve din Müesseselerinin idare ve bakım masrafları Devlet vazifeleri arasına girmiyordu. Bu Müesseselerin idaresi için çok gelir getirir vakıfların tesisi gerekiyordu. Bu vakıfların idamesi de bunların idarecilerine düşüyordu. Filhakika nisbeten eski devirlerde Halife ve Sultanlar Hassa Hazinesi gelirlerinin bir kısmını dinî konulara tahsis etmeği adet etmişlerdi. Fakat din Müesseselerinin gelirlerinin ana kısmı hayır sahiplerince arazi veya mülklerin vakfı suretiyle karşılanıyordu. Vakfedilen bu mülkler artık hususî mülkiyete intikal edemiyor ve bunların geliri vakfedenin isteğine göre belli bir mevzua sarfediliyordu. İslâmın ilk asırlardan beri hayırlar kadar çok adette Valiler veya hususî şahıslar tarafından Camiler, Medreseler, Dergâhlar ve her nevi hayırlar için nazarı olarak ebediyete kadar devamı farzolan vakıflar tesis edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunda, Padişahlar tarafından fethedilmeden evvel müslüman Hükümdarların idaresinde bulunan Vilâyetlerdeki Osmanlı öncesi vakıfların şartlarına yeni İdarelerce aynen riayet edilmmiştir¹. Aynı padişahlarca ilk defa İslâm idaresine geçirilen Vilâyetlerdeki dinî ve hayrî Müesseseler de aynı yolda hazırlanmıştır.

Hayır işlerinde sistem; İslâmiyeti kabullerinden evvel bazı Türk topluluklarındaki carî adetlere uygunluğunu muhafaza

etmiştir². Gerek Osmanlı rejiminde, gerekse ondan evvelki müslüman Hükümdarlar devrinde zımmî de, müslümanlar da vakıf tesis edebiliyorlardı. Yalnız Hıristiyanlar, Kilise veya manastırların inşaa, idame ve hizmetleri gibi İslâmlığa uymayan vakıfları tesis edemiyorlardı³.

Gelirleri vakfa tahsis olunan mülklerden biri ziraat arazisiydi. Fakat (ardı memleket = Devlet arazisi) deyimi şeratta mevcut olmadığından, ve öşür ve haraç deyimleri de bu arazide oturan köylülerden alınan vergilere Osmanlılarca takılan isim olduğundan (Aslında, üzerinde oturan insanlar tarafından bu vergiler ödenen toprak şahsî mülk sayılıyordu) on altıncı asırdanberi, Padişahın tebeası arasında, ziraat arazisinin şer'an vakfedilebilip edilemeyeceği hususunda, büyük şüpheler vardı. O devirlerde bu mevzularda sözü geçen müftiler de bu hususta hükümler koymuşlardı⁴.

İşin prensipine göre yalnız özel mülkler vakfe tahsis olunabilirdi. Ziraat ara-

1. A. Süheyil Unver “Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında vakıf hastahanelerin bir kısmına dair”. (Vakıflar Dergisi) 21-22.

2. Halim Baki Kunter “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri” (Vakıflar Dergisi) 104, 117-118.

3. Hoffening “İslâm Ansiklopedisinde makale”. Kunter : Birisi bir Mevlevî Tekkesine yardım olmak üzere bir zımmî kadın tarafından tesis edilen iki vakıf.

Ch. D’Ohsson : Sahife 552 ve Belin “Propriété foncière” J.A. Seri V, XVIII 514-15.

4. Kanunnamei Süleyman (son eklerle) M.T.M. 51.

zisi ise özel mülk olmayıp Devlet malı sayıldığından, şer'an vakfe tahsis edilebilecek arazi ancak o devirdeki Padişahın veya seleflerinin özel mülk olarak kendilerine tahsis ettikleri arazi ile yine özel mülk olarak hususî şahıslara bahsettikleri ve alanlar tarafından da o suretle kullanılan araziden ibaretti⁵. Bir Padişahın arzu ve iradesiyle evvelâ özel mülkiyete çevrilip sonra vakfa tahsis olunan araziye en güzel misal Kanunî Sultan Süleyman'ın eniştesi Hadim İbrahim Paşa vakfidir.

Sultan Süleyman eniştesine evvelâ Rumeli'de yedi köyü bahsetti. Paşa da bu köylerin gelirlerini İstanbulda içlerinde iki cami, bir medrese ve üç mektep bulunan çeşitli vakıflara tahsis etti⁶. Halen mevcut çok geniş vakıf arazinin pek çoğunun Sultanlar tarafından doğrudan doğruya tahsis edilmiş olması muhtemeldir⁷. Vakıf arazide oturan reâyâ ile timar veya zeamet mülklerde oturanların vaziyeti aynı idi. Vakıf arazi reâyâ'ya kiralanmış sayılırdı. Timar veya zeamet mülke ödenen paraya tapu parası denilmesine mukabil vakıf arazi için ilk ödenmesi gereken paraya icarei-müaccele, sonradan kira gibi belli zamanlarda ödenmesi gereken paraya icarei-müeccele⁸ denirdi. Bu iki çeşit arazinin tasarruf emniyeti aynı idi⁹.

Daha sonraki devirlerde, aslında Devlet malı olan arazinin bir çoğu usulsüz olarak özel mülkiyete çevrilmiş ve bunların önemli bir kısmı aşağıda açıklayacağımız ihtiyat tedbiri olarak sahipleri tarafından vakfa tahsis olunmuştur¹⁰. Özel kişiler tarafından bazı resim ve vergiler, hattâ bir arazinin iltizamı da vakfedilmekte idi¹¹. Özel kişiler bu konuda Padişahı örnek almakta idiler. Filhakika, Fatih Sultan Mehmet bir resmin gelirini İstanbuldaki vakıflarından birine tahsis etmişti¹². Fakat özel kişilerin bu tahsisleri açıkça usulsüzdü, ve öyle de biliniyordu. Diğer taraftan devirler boyunca tesis edilen küçük vakıflara, şehir içinde veya şehre yakın olan ve sahipleri tarafından kanunen mülk olarak tasarruf edilen evler, odalar, dükkânlar, hamamlar, kahvehaneler, değirmenler, bağlar ve

meyve bahçelerinin gelirleri tahsis olunmuştur. Vakfiyelerde en çok bu tip tahsislere rastgelinir¹³.

Vakıfların tesis konuları sayılamayacak kadar çoktu. Cami, tekke gibi tamamen dinî, medrese, okul, kütüphane gibi terbiyevî tesisler dışında yollar, sokaklar, köprüler, su kemerleri ve yolları, fener kuleleri gibi bütün amme hizmetleriyle, hastahaneler, hanlar, dullar yurtları, imaretler ve çamaşırhaneler gibi şefkat işleri tesisleri hep özel vakıfların gelirleriyle karşılanıyordu. Hepsisi bu kadarla da bitmiyordu. Muhtaç kişilere para yardımı yapılmak üzere vakıflar da tesis edilmişti. Yetim kızlara çeyiz, mahpus borçluların borçlarının ödenmesi, parasız mahpusların tahliyesi için gerekli harcın yatırılması, bazı köylerin ve şehrin bazı mahallelerinin Urfi vergilerinin tediyesi bu vakıflarla karşılanıyordu. Yaşlı köylülere elbise, öğrencilere yemek ve elbise, kuşlara yem ve su temini için de aynı yardım vakıfları vardı. Bunlardan başka baharda öğrencilerin gezmeleri, fakirlerin cenazelerinin kaldırılması, silâhlı kuvvetler erlerine teçhizat temini, kalelerin inşa ve bakımının sağlanması, donanmaya gemi yapılması için vakıflar tesis edilmişti¹⁴.

5. Seyyid Mustafa 16.

6. Abdülkadir Erdoğan: "Hadim İbrahim Paşa Camii" Vakıflar Dergisi 31.

7. M.T.M. 53 : "Bundan başka eski Sultanlar tarafından vakfedilmiş arazi pek çoktur."

8. M.T.M. 54, 51, 77, 95. (Bazen icare yerine ücret tabiri, bazen de vakıf araziyle ilgili olarak Tapu tabiri kullanılırdı.)

9. M.T.M. 305.

10. Koçu Bey Risalesi, İstanbul baskısı 1303, Sahife 82 : 17 nci yüzyılın ikinci çeyreğinde Risalesini yazan Koçu Bey, Padişahın yakınlarının evvelâ Devlet arazisini tesahüp edip sonra bunları vakıf yapmalarının doğru olup olmadığını soruyor ve son (200) sene içinde vakıf edilen köylerden cami ve medreselere ve bu gibi hayır işlerine tahsis olunmayanların tekrar Sipahilere verilmesini tavsiye ediyor.

Devlet arazisi Kanunî Sultan Süleyman devrinden beri haksız olarak vakfa tahsis edilmiştir. (Bak: Belin "Historie Economique" 281).

11. Seyyid Mustafa 105.

12. Kunter 115;

"Belin, Historie Economique 348, Süleyman devrinde çingenelerin cizyesinin bu suretle tahsisi.

13. Kunter : Vakfiye.

14. Vakıf konuları listesi için bakınız: Kunter 110-11, D. Ohsson 542 ve Belin "La propriété foncière" 509.

Bütün bu çeşit vakıfları, (Evkafı zürriye) veya (Evkafı ehliye) denilen aile vakıflarından ayırmak için, (Evkafı hayriye) tabiriyle adlandırmışlardı. Aile vakıfları tesisine islâmın ilk devirlerinden beri müsaade edilmişti¹⁵. Vakfeden tıpkı diğer vakıflarda olduğu gibi mülk tahsis eder, fakat vakfedilen mülkün bütün geliri yalnız vakfedenin neslinden gelenlerin, nesil sona crinciye kadar, geçimini sağlardı. Gerçekten, daha sonraki nesillerin faydalanması için bir aile fonu olmak bakımından itiraz edilemeyecek olan bu prensip çok suiistimale uğramıştır.

Mamafih mülkün bütün gelirinin aileye tahsisi suretiyle yapılan aile vakıfları pek mutad değildi. Vâkif, hayır maksadıyla vakfedilenin idamesi için yapılan masraftan geriye kalan parayı kendi neslinden geleceklerin istifadesine tahsis ederdi.

Vakıfların hayırdan başka özel maksada dayanan tarafı da vardı. Vakfedenin hayatı boyunca, hatim indirilmesi ve kendisinin veya evlât ve torunlarının ölümünden sonra ruhlarına kur'an ve mevlut okunması gibi hususlar bu cümledendir. 1588 de tesis edilip halâ mevcut olan İstanbullu Zeyni Hatun vakfiyesinde, bu yolda çok güzel bir ayırım yapılmıştır. Vakfiyeye göre kendisi için her gün üç cüz, oğlunun ruhu için günde beş cüz, annesinin ruhu için günde bir cüz, kızının ruhu için günde iki cüz okunacak ve her hâfıza yevmiye 1,5 akçe ödenecektir. Aynı vakfiye ile her biri günde yüz ihlâs suresi okıyacak üç müslüman kişiye adam başına 1 akçe tahsis edilmiştir. Bu hükümler haricinde Zeyni Hatun vakfiyesi aile vakfî tipindedir ve vakfedenin evlât ve ahfadına, sülâle inkıraz buluncaya kadar, bir gelir temin etmektedir¹⁶.

Sultanın tebeası içinde aile vakfî Müessesesini suiistimal etmeyi deneyenler ve hakikatte de bunu yapabilecek durumda olanlar yalnız Sultanın köleleri olan (Kapı Kulları) idi. Bunların dışındakiler köle durumunda olmadıklarından herhangi bir mülke sahip olabilirler ve bunu istedikleri vakfa tahsis edebilirlerdi. Fakat,

şeriatı göre köleler mülke sahip olamayacağı için, Kapı Kulları'nın durumu bu bakımdan müphemdi. Bunların statüsü hakkında daima bazı şüpheler vardı. Ekserisi kölelerden iken Devşirme Sistemi'nin kaldırılmasından sonra, hür insan olan kapı kullarının da mülk sahibi olmak ve bunu vakfa tahsis etmek hakları olmasına rağmen Sultanın hizmetine girmiş bulunmakla bir nevi köle sayılıyorlardı. Bunlardan yüksek mevkilere erişenler için mülk edinme imkânları çok genişti ve ancak pek azı bu fırsattan istifadeyi düşünmedi. İmparatorluğun sonraki devirlerinde, hemen daima gelir sağlama sıkıntısında olan hazinenin ihtiyacını karşılamak için, hükümet, yüksek mevkilerde bulunup geniş mülkler edinmiş olanların malını, bunların istifasından veya ölümlerinden sonra müsadere etmek yoluna gitmiştir. Hükümet bu işde pek de haksız değildi. Bu mevkilerde bulunanlar o mülklerin bir kısmına, sırf mevkileri dolayısıyla sahip oluyorlardı. Bu bakımdan, hakikatte Devlete ait olan bu emlâkin kullanma hakkının memuriyetle beraber sona ermesi gerektiği düşünülüyordu. İşte bu yüzden, zengin Devlet memurları, müsadere ihtimali karşısında daimî bir tereddüt içindeydiler. Mallarının ne kadarının hukuken kendilerinin sayılacağını bilemiyorlardı. Bu bakımdan mülklerinin bir kısmını vakfa tahsis etmeleri çok tabii idi. Artık hükümet o malı, kutsal şeriat hükümlerini ihlâl etmeyi göze almadan müsadere edemezdi; aile vakfî sistemi ile de bu malın gelirinden hayatı boyunca hem kendisi yararlanır hem de ölümünden sonra neslinden gelenler faydalanırdı. Bu yola o kadar çok gidildi ki, herkeste, aile vakfının, hükümetin, zenginlerin mallarını müsadere etmemesi için tesis edildiği fikri yerleşti. Halbuki hakikatte bu cins vakıflar, vakfedene ve neslinden gelenlere bir gelir temin etmek, mirasçılarının ana sermaye olan mülkü elden çıkarmalarını önlemek ve aynı zamanda şeriatın mirasın taksimi

15. İslâm Ansiklopedisi, Vakıf maddesi "Eğer gaye hayır mahiyetinde ise, bu çeşit Vakıflar kanunen müteberdir."

16. Kunter, 120 - 1, Cf. D'Ohsson 542.

hususundaki hükümlerini bir nevi hileli yoldan değiştirmek için kurulmuştur¹⁷. Sonraki devrelerde hükümet, resmî şahıslar tarafından tesis edilecek vakıfları, bu vakıflara tahsis edilecek mülklerin, vakfedenin kanunen malı olup olmadığı te sisten evvel incelenip karara bağlanmadan, tanımayı reddetti. Bu suretle hükümetin bazı aşırı iddialarıyla, resmî şahısların veya bunların mirasçılarının hukuken sahip olabileceklerinden fazla mülküllerine geçirmek temayülleri arasında bir nevi muvazene kurulmuş oldu¹⁸.

Gerek hayır gerekse aile vakıflarının vakfiyelerinde, vakfa tahsis olunan mülklerin idamesine sarfedilecek paralarla bunların idarecileri ve hizmetlilerine verilecek paralar teferruatıyla zikredilmiştir. Her vakfın şartlarını devamlı olarak yerine getirmek için iki şahsın tayini şarttı. Mütevelli denen idareci ve Nâzır denen denetçi. Bunlardan başka arzu edilen bir çok kimse de tayin edilebilirdi. Meselâ Hadım İbrahim Paşanın camilerinden birine ait vakfiyede camiye bir hatip, bir imam, dört müezzin, bir muarrif¹⁹, iki hafız, iki kayyım, medreseye bir müderris, üç mektebinin her birine birer hoca ile birer yardımcı hoca tayin edilmiş ve bunlara ödenecek paralar belirtilmiştir²⁰. Bir çok mülkleri içine alan vakıflara vakfın kurucusu tarafından bazan bir kâtiple bir tahsildar atanması gerektiği gibi, vakfa bina tahsis edilmişse bir mimar, bir tairirci kalfası²¹ ve hattâ duvarların üzerine çeşitli kimseler tarafından yazılan yazı ve yapılan resimleri temizlemek için bir de mahiyünnukuş²² tayin edilirdi.

Vakıfların Nâzırları usulen mühim Devlet Memurları veya ulemanın ileri gelenlerinden olurdu. Çünkü Nâzırların, ekseriya vakfedenin soyundan olmayan Mütevelliyi kontrol etmesi, vakfedenin neslinde kimse kalmazsa bunların yerine vakfe münasip birisini seçmesi lâzımdı. Eğer Nâzıra, bu vazife verilmezse vakfedenin zamanı gelince, mirasçılarının yerine geçecek kimseyi seçmesi gerekirdi ki bu imkânsızdı. Bu selâhiyetin Nâzıra verilmesi gerekiyordu.

Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman, Sadrazamı, camilerinin vakıflarına Nâzır seçmişlerdi. İkinci Bayazıt'la Birinci Ahmet bu vazifeyi Seyhülislâma²³ verdiler. Son devirlerde ise Sultanlar veya hususî şahısların cami vakıflarına Nâzırlık Kızlar Ağasına bırakıldı. Bu garip tutuma Kızlar Ağasıyla Sultanların mahremiyetleri sebep olsa gerektir²⁴. Nâzırlarla Mütevellilerin, vakıflardan, çizmepahâ denen pek küçük bir ücretten başka bir şey alamalarına karşılık bu vakıfların murakabesi, çok ağır hizmet yüklemekle beraber, Kızlar Ağasına çok kârlı geliyordu. 18 nci yüz yılda Kızlar Ağası 500 camiin vakıf işlerine bakmakla görevliydi. Bu işleri görüşmek için her hafta Mütevelliler toplantısına ve aynı zamanda Nâzırı bulunduğu Mukaddes Şehirler Vakıfları işlerinin görüşüldüğü Haremeyn Divanı'na katılması gerekiyordu.

Kızlar Ağasına yardım etmek üzere bir Haremeyn Müfettişi ile biri Bursada, öteki Edirne'de oturan iki yardımcı tayin edilmişti. Fakat üçüncü Sultan Mustafa devrinde Sadrazam Ragıp Paşa Kızlar Ağasından bu yetkileri aldı ve uzun zamandan beri iltizam usulü ile toplanan vakıf gelirlerinin tahsilini de Defterdarlara bıraktı. Aynı zamanda mütevelli olarak tayin edilmiş bir çok ehliyetsizin işine son verdi. Bunun sonucu olarak vakıf gelirlerini arttırdı. Ve bu yeni usulün devamı müddetince - ancak bir kaç sene sürebildi - Kızlar Ağasıyla yardımcılarına, mahrum kaldıkları istifadeye karşılık, vakıf gelirlerinden bir tazminat ödendi²⁵.

17. Kunter. 105; Seyyid Mustafa 103. Bu fikrin yanlışlığını göstermek için çok yazmıştır.

18. D'Ohsson 530.

19. Muarrifler: Peygamberin, Sahabelerinin, Vakıf'ın ve bütün müslümanların ruhuna camilerde okuyan insan. Bak.: Fuat Köprülü, Vakıflar Dergisi 136" Vakfa ait tarihî istislahlar meselesi".

20. Erdoğan 32.

21. Meremmetçi.

22. Kunter 115/116

23. Seyyid Mustafa 99 ve D'Ohsson.

24. Kızlar Ağaları, 16 nci Yüzyıl sonunda kaldırılan Baş Ak Ağasının yerini almışlardır.

25. D'Ohsson 52 S; 535-65 Belin, "Historic. Economique" 1864, 305.

Vakfı tesis eden kimseye vâkif denirdi. Vâkif, istediği şahsı Mütevellî seçmekte serbestti²⁶. Padişah vakıflarının Mütevellileriyle Nâzırları, umumiyetle hükümet memurlarından olur, fakat bu yerlere vazifeleri dolayısıyla değil şahsen tayin edilirdi. Bu vakıfların bir çoğunun bilhassa 17 nci yüz yılda kötü idare edilmelerinin sebebi tevliyetlerinin ordu mensubu olan ve bu işlere tayinleri hiç de uygun olmayan sipahi'lere verilmiş olmasıdır²⁷. Sultanî vakıfların dışındaki vakıflarda işler yolunda gidiyordu. Vâkif evvelâ kendisini Mütevellî yapıyor²⁸ ve vefatında tevliyet, soyundan gelenlere geçiyordu²⁹. Nesil münkarız olunca, Nâzır başka bir Mütevellî seçiyordu. Bu suretle (Bendegâ-nı Saltanat³⁰ = Kapı Kulları) için yeni fırsatlar ortaya çıkıyordu. Münasip olsun olmasın kendilerine tevliyet veriliyordu. Bazan da vâkif, vakfı tesis ederken mütevellî tayinini doğrudan doğruya Nâzıra bırakırdı. Mütevellinin başka bir iş yapmaması Mütevellilik için bir sakınca değildi. Daha ziyade İmamlar Mütevellî seçilirdi³¹. Mütevelliler her sene Nâzıra, idarelerinin hesabını vermeğe mecburdu.

Suriye ve Mısırın Osmanlılar tarafından fethi sırasında bu memleketlerde arazi ve sair mülk olarak çok geniş vakıflar vardı. Bütün eski müstakar müslüman memleketlerinde vakıfların birikmesi ciddî bir mesele idi. Bu iki memlekette vakıflar Irakta ve Şarkta olduğu gibi Türkmen ve Mogol istilâsiyle ortadan kaldırılmamıştı. Fakat vakfa bağlanmış mülklerin gayrı meşru metodlarla zaman zaman serbest alım satıma arzı sağlanıyordu. Çerkes Memlûk Sultanları bir çok vakıfları ilgâ etmişlerdi. Osmanlı Padişahları durumu düzeltici tedbirler aldılar. Haremeyn'e tahsis edilmiş eski Sultanî Vakıflar kendilerinin tesis ettikleri yenileriyle birleştirilerek Maliye Makamlarının idaresine bırakıldı³². Eski Sultanların ve Beylerin ve başka şahısların özel hayır Vakıfları için İstanbuldan bir Umumî Mütevellî gönderilerek bu vakıflar teker teker incelendi. Sahih ve makbul hüccetlerle tevsik edilebilenler tasdik edilmekle beraber mirîye tahsis edildi. Mahlûl vakıf

arazinin ziraate tahsisi için de teşebbüse geçildi³³. Müteakip yüz yıllarda mültezimler Paşalardan müsaade almak şartıyla mülklerinin bir kısmını muayyen camilerin bakımına ve sair dinî hususlara vakfederek yeni vakıflar tesis ettiler. Bu vakıflar da mirîye tahsis edildiğinden mirinin alacağı mültezimin varisi veya halefi tarafından ödenir fakat başkaca vergi ve resim ödemezlerdi³⁴. Bütün bir köyün tamamen vakfedilmesi halinde vakıftan istifade edecek olan cami ve sair tesisler köyün iltizamına ebediyen sahip sayılır ve mirî'ye tahsis edilen parayı ödemekle mükellef olurdu³⁵.

Osmanlılar vakıflara iki önemli yenilik getirdiler. Bunlardan birisi yeni arazi sistemiyle ilgiliydi. Bu sisteme göre arazi Padişahındı. Bu suretle Padişahın veya temsilcisinin rızasız olmadan temlike imkân kalmıyordu. Mısırdaki dinî bir vakfa tahsis edilen araziye RİZKA deniyordu. Bir mültezim, vakıf olarak bizatihi arazinin temlikine müsaade verilmesi nadir olmakla beraber, Paşanın müsaadesiyle peşin Rizka tesis edebilirdi. Yani bir arazinin yıllık icar veya rüsumunun o arazinin mültezimleri tarafından daimî olarak lehine vakıf tesis edilmiş olan şahsa öden-

26. D'Ohsson, 524.

27. Belin, 304, 306 : 7.

28. D'Ohsson 529. Bak.: Erdoğan "Meselâ Haldun Paşa kendini mütevellî tayin etti".

29. D'Ohsson 543. Seyyid Mustafa 99.

30. Bu tabiri Abdurrahman Şeref "Tarihî Devleti Osmanîye" de kullanmıştır. 510.

31. D'Ohsson 527 "Bu vazîfeye kadınların da getirilebileceği kayda değer"

32. Digeon 267 "1500 de Dulkadir Oğullarından Alâüddeve tarafından Kuzey Suriyede tesis edilen vakıf tanındı.

33. Kanunname (Digeon 243-64, 267, 269); Barkan 383-4. Osmanlılarca Mısırın fethinden hemen sonra Mısır eski kayıtları ve arşivleri yakıldı. (Taktiben 1525 veya 1526 da... Sommaire des archives de Deny'nin yazısına bakınız, 22) Mevcut vasıfların büyük bir kısmı 1550 de bir irade ile kaldırıldı. (de Saly, 131-4) kaldırılan vakıf gelirlerinden kayıplarını telâfi için, cami, dergâh ve hastahanelere Mısır gelirlerinden 13 milyon para (17 nci asrın 20.000 İngiliz altını) tahsis edildi.

34. Cabar tî 209/IX93.

35. Lancert 239; Estève 304. Camilere ait arazi tıpkı vaziyet edilmiş topraklar gibi idare edilir. Fakat hiçbir zaman angarya ile sürülmezdi. Bunların mirî vergisi bilhassa Yukarı Mısır'da aynen ödenirdi.

mesi mümkündür³⁰. Yeni arazi tahsisi suretiyle vakıf tesisi için konulan tahditlere rağmen vakıfların sayısı gittikçe arttı.

Suriyede çok geniş iki vakıf bilhassa zikre değer. Biri meşhur Sinan Paşanın oğlu Muhammed tarafından 1574 de tesis edilen ve İbrahim Han Vakfı denen vakıf³⁷. Diğeri de Dürzî Emiri Fahrettin İbn Ma'n'ın 1635 teki esaret ve ölümünden sonra dördüncü Sultan Murat tarafından emirin emlakından Küçük Ahmet Paşaya bahşedilenlerle tesis edilip geliri Şam, Kudüs, ve Haremeyn'e tahsis olunan vakıf...³⁸.

Getirilen ikinci yenilik evkafın idaresinin merkezileştirilmesi yolunda idi. Mısır Kanunnamesine teferruatlı hükümler konuldu. Her sene Paşanın huzurunda tetkik ve tasdik edilecek gelir ve gider makbuzlarının her birisinden birer suretin İstanbul'a yollanması usul ittihaz edildi. Bir vakfın idaresinde münhal olursa, Kadı, Paşaya resmî bir yazı yazarak âlim ve faziletli filân fakir şahsın o yere tayinini rica edecekti. Vakıfta münhal olduğu Defterdar tarafından da tasdik edilecek ve münhale aday gösterilen kimse ancak İstanbul'daki selâhiyetli Makamdan berât gelince vazifesine resmen tayin olunmuş sayılacaktı³⁹. Suriye Vilâyetlerinin her birinde, Vakıflardaki münhallere idarecilerin tayini ve araziye bağlı vakıfların gelirlerinin, vakıflardan istifadesi meşrut olanlara tevzii işleriyle meşgul olan bir merkez vakıf idaresi mevcuttu⁴⁰.

Müslüman olmayanlar tarafından tesis edilenler de dahil bütün vakıfların Şer'î Mahkemelerde tescili şart olduğundan, muhtelif vilâyet mahkemeleri arşivlerinin incelenmesi suretiyle, Osmanlı devrinde tesis edilmiş vakıfların tam sayısı, gayesi ve karakteri hakkında sahih bilgi edinmek mümkündür. Bu hususta tam bir tarama yapılmamış olmakla beraber Halep Vilâyetine ait aşağıdaki rakamlar bize umumî vaziyet hakkında bir fikir verebilir⁴¹. 1718 ile 1800 seneleri arasında 485 yeni vakıf tescil edilmiştir. Bunlardan yalnız 32 si münhasıran arazi vakfıdır. 30 u hem arazi hem de gayrimenkulleri ihti-

va etmektedir. Geri kalanlarsa binalardır. (Dükkânlar, imalâthaneler, değirmenler, hamamlar v.s.) vakfa tahsis olunan arazinin yüz ölçümü zikredilmemiştir.

Bu vakıflar yekûnundan 237 si kısmen veya tamamen aile vakfıdır. Hayrî vakıflardan: istifade edecekler camiler, medreseler, tekkeler, çeşmeler, su yolları, hanlar, Mekke, Medine ve Kudüs'deki⁴² Mübarek Makamlar, muhtelif dinî vazifeleri görenler, fakirler ve bunlar dışındaki şefkat işleridir. Aynı ayrı her vakıf nisbeten küçük olmakla beraber, vakfa tahsis olunan emlak muazzam bir yekûna baliğ oluyordu.

Bu devirde Osmanlı mevzuatındaki iyi niyetli hükümler resmî idarenin bozukluğu yüzünden sifra iniyordu. Vakıf idareciliklerindeki münhallere Ulemadan fakir olanların namzet gösterilmesi tabii idi. Bu suretle bu gibi fakir Ulema geçimini sağlıyordu. Fakat bu devir vakıflarını inceleyenler, yalnız zenkin din adamları sınıflarının değil, sivil ve asker zengin sınıfın da elinde bulunan vakıfların aşırı miktarı önünde hayrete düşer. Bilhassa geniş vakıfların⁴³ kontrolü için binbir entrika dönüyor, rüşvetler veriliyordu. Rakip namzetler anlaşmak için İstanbul'a çağrılıyor, hattâ vakıfların mevcut idarecileri bile bazan daha nüfuzlu birisinin tayini için yerlerinden atılıyorlar-

36. Estêve 304. 1607 de bu Rızka'ların idaresi Kahirede temerküz etmişti. Bunların gelirleri yekûnu o mintakanın ödeyeceği bedellere eklenirdi. O tarihte bu gelirler yüz keseye baliğ oluyordu. De Sacy 142-3.

37. Gazzî 516-28.

38. Bak.: Muradî 60. Fahrettin için bu eserin İnci kısmına bakınız. Sahife 222.

39. Digeon 265-6; Barkan 383. Mevkiine geçmeden evvel yeni Mütevellî berât kararı öderdi. Beratlar kırk elli tanesi bittikten sonra bir arada gönderilirdi.

40. Gazzî 513.

41. Bu rakamlar Gazzî'nin neşrettiği Halep Vakıfları lûlâsından alınmıştır. 534-630. 1130/1718 - 1216/1800 senelerine ait olanlar 538/69 sahifelerdedir. Başka vilâyetler için böyle lûlâsalar yoktur. Tamamen kanunsuz olmasına rağmen bu Vakıflar arasında Halep Yunan ve Marunî kiliselerine, hattâ Lübnan'daki Manastırlara ait olanlar vardır.

42. Kudüs Makamına ait Vakıf gelirleri Harem Şeyhlerinden biri tarafından toplanırdı. Muradî ibb.

43. Aga'lar tarafından idare edilen Sultanî Vakıflar.

dı⁴⁴. Cabartî, zengin vakıfların yüksek mevkilerdeki şahıslar tarafından idaresini acı acı tenkit eder ve muhtelif bölgelerdeki eşraf'ın lüks sarfiyatının, idarî masraflarının ve verdiği ziyafetlerin, haksız olarak ellerine geçirdikleri vakıfların gelirleriyle karşılandığını yazar⁴⁵. Bir çok vakıf İdarecisi namuslu ve dürüst kimseler olmakla beraber Şeyh, Kadı ve Müftülerden Vakıf İdarecisi olanlardan bile mevkilerini kötüye kullananlar vardı. Arasında bunlardan bazıları meydana çıkarılır ve cezalandırılırlardı⁴⁶.

Prensip olarak evkaf gayrı kabili rücu idi, ve ebedî olarak tesis edilirdi⁴⁷. Vakfiye hükümleri değiştirilemezdi. Hukukçular arasında bu noktada ihtilâf olmakla beraber bir vakıf, ancak vâkıfın ölümünden sonra işlemeye başlamazdı. Vakfiye yürürlüğe girer girmez, vâkıfın, vakfa tahsis ettiği mallar üzerinde tasarrufu kalmazdı⁴⁸. Bir vakfın mevzuu ortadan kalkarsa, faraza vakıf bir Hastahane veya medrese tahrip olunursa, o vakfın gelirleri, ekseriya vakfiyede zikredilen, başka bir hayır işine verilirdi⁴⁹. Vakfiyeler, kadılar huzurunda Şahitlerle tevsik edilir⁵⁰ ve kâğıt veya parşömen üzerine kitap veya tomar şeklinde yazılırdı. Vakfın mevzuu eğer bir bina ise, bazan vakfiyenin özeti binanın duvarlarından birine kazılırdı⁵¹. Bütün vakfiyeler, Maliye'nin İstanbul'da⁵² bu işlere bakan üç bürosundan birine veya Vilâyetlerdeki Maliye Şubelerine tescil ettirilirdi.

Selâtin Camiler vakıflarında olduğu gibi⁵³ vakfın geliri giderin üstünde olur- sa, aradaki fark ile bir ihtiyat fonu teşkil edilirdi. Bunun ismi "Dolap" dı⁵⁴. Bu fonla başka mülkler satın alınabilirdi. Satınalma, ya mülkün bütün bedelini birden ödemek suretiyle olur veya başka bir sistemle yapılırdı. Mütevellî, mülkünü satın aldığı şahsa, satış bedelinin en fazla yarısını öder, buna mukabil o mülkü eski sahibine, bir kısmı peşin, ondan sonrası belli zamanlarda ödenmek üzere, - ki vakıf arazide çalışan reyananın durumu da öyleydi, - muayyen bir bedelle kiralardı.

Bu muamele iki tarafın da işine gelmek - teydi. Vakıf ucuz fiyata sağlam mülk ediniyor, kiracı ise evvelce kendi malı olan binada kalıyor, üstelik yeni vakıf statüsü bu mülkün borca karşı haczini ön- lüyordu. Kiracı, mülkü başkasına kirala- mak hakkını da haizdi. Vâkıf bu gibi muamelelerde ödenmesi gereken ücreti- alıp faydalanıyordu. Kiracı isterse bu mül- kü şeriatın miras ahkâmı kayıtlarına uy- madan mirasçularına bırakabilirdi⁵⁵. Ki- racı vâris bırakmadan ölürse mülk tama- men vakfın temellüküne girerdi.

Saltanat vakıflarının hazinesi olan Haremeyn dolabında, daima, bu vakıflara tahsis edilmiş mülklerin gelirlerinden mürekkep büyük paralar birikirdi. On yedin- ci yüzyıldan itibaren Hükümet başı da- ra gelince bu hazineden para istikraz e- derdi⁵⁶. Bu ve diğer vakıf gelirleri faz- lasının âdet hükmüne gelmiş kullanılma şekillerinden birisi de birikmiş paranın bir kısmının vakfın Nâzırı veya Mütevel- lisinin tasarrufuna geçmesi idi. Son za-

44. Recteil des Firmans, No. 1 Muradî 41. Keylâni ailesinden biri. Bu aile vakfının bir kısmı üzerinde Kazaskerden Tevliyet Beratı almıştı. Sonra bunu Hare- meyn Muhasebesine intikal ederdi, daha sonra da nüfuz kullanarak I nci Sultan Mahmut'dan bir hattı Şerif al- dı. Muradî 138. Diğer Padişah Fermanları: Mecmua : No. 4, 7, 9, 12, 13, 15.

45. Cabartî, W 210/IX-94; cf. Muradî, 192, 280.

46. Muradî, 41; 24-25, 185.

47. İslâm Ansiklopedisi Vakf.: Kunter 109.

48. Osmanlı tatbikatına göre, eğer bir kimse, nor- mal bir vakıf tesisi için gerekli formaliteleri yapmadan, vefatında malının bir kısmının mevkuf tutulmasını be- yan etmişse, bu bir vasiyet sayılır ve malının en çok üçte birine bu muamele tatbik edilirdi.

D'Ohsson 546; Belin 157.

49. Unver 21; Kunter 124.

50. İslâm Ansiklopedisi Şahit maddesi.

51. Kunter 1161.

52. Haremeyn muhasebesi, Haremeyn mukataası ve küçük evkaf muhasebesi, İslâmic Society and the West, Kısım, İndeks.

53. Bak.: D'Ohsson 538.

54. Bu kelimenin anlamı, Farsçada, meselâ hastaha- ne gibi hayır Müesseselerinde, iane toplamak için du- varda açılan bir göze yerleştirilen üstüvane şeklinde dö- ner dolaptan alınmış olsa gerekir. Bak: Steingass, Per- sian Dictionary.

55. D'Ohsson 552, Belin 516. Cabartî, vakıf ara- ziyi, hiç arttırılmayan çok cüz'î vergisi dolayısıyla, çift- çiler ele geçirmek istediklerini yazar. (290, 330, 360).

56. 1622, 1655 ve 1698 de böyle istikrazlar yapıldı- ğını Belin yazar.

manlarda Evkaftaki umumî bozukluğun başlıca sebebi Nâzırların vazifelerinin ifasında gösterdikleri ihmal, tekâsül ve hattâ kötü niyet olmuştur⁵⁷.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Vakıfların İdaresinde gösterilen lâubalilik bazan cezalandırılırdı. Fakat Vakıf İdarecileri, ileride kendileriyle halef selef olacakları şahıs şikâyet etmediği müddetçe, cezalanmaktan pek korkmazlardı. O kimseler de kendilerine menfaat sağlayabilmek için çokluk susmayı tercih ederlerdi⁵⁸.

Vâkıflar, pek haklı olarak, vakfa tahsis ettikleri gelirin kötüye kullanılabileceğini tahmin ettiklerinden vakfiyelerin çoğuna ürkütücü bir hüküm konurdu. Bu hükme göre vakfı kötüye kullananlar Mahşer gününde cezalarını çekeceklerdi⁵⁹.

Kızlar Ağaları'nın kendi nezaretleri altındaki vakıflardan aşırı menfaat sağlamaları vazifelerini geniş ölçüde kötüye kullanmalarından, bu kötüye kullanma, 18 nci yüzyılda, adeta Kızlar Ağasına hak olarak tanınma derecesine varmıştı. Mamafih, D'Ohsson, Kızlar Ağaları'nın İdaresinde Vakıflarda en az yolsuzluk olduğunu ifade eder⁶⁰.

Gelirlerinin kötüye kullanılmasından başka, bizzat vakıf mülklerin idamesi de iki yönden daimî tehdit altında bulunuyordu.

Bir taraftan zengin nüfuzlu idareciler, hattâ daha alt derecelerde bu mevkilerini veraset yolu ile elde etmiş kimseler, vakıf mülkleri zorla, hile ile veya rüşvetle özel mülk haline getirilmeye çalışıyorlardı⁶¹. Vakıf mülklerin kanunsuz işgalinin veya zaptının önüne geçmek Hükûmetin vazifelerindendi. Meselâ, Mısırdaki, her Rizka, ayrı bir Efendi⁶² tarafından tescil edilirdi. Bütün tedbirlere rağmen, on sekizinci yüz yılın sonunda gerek araziye, gerek gelirini idarecilerinin diledikleri gibi⁶³ kullanmaları yüzünden bir çok Rizka'nın tam manasıyla özel mülk haline geldiği şüphesizdir.

Bu devirlerde vakıf arazi en kıymetli arazi sayılıyordu.

Gerek vakıf araziye işletenlere gerekse Nazırlara, Vakıf Mülkleri iyi halde bulundurmaları için sağlanan menfaate rağmen, hususî mülkiyetin olmayışı, ve araziden tam randıman alınması için devamlı olarak yatırılması gereken sermayenin fıkdanı yüzünden Mısır'da bile bu gayeye erilememişti. Vakıf mülklerin verimli ve mamur bir halde bulundurulmalarına mahallî Kadılar vasıtasıyla nezaret etmek, merkezî idarenin vazifesi olmakla beraber, vakıf emlâkin kaçınılmaz kaderi, harap olmak, gereği gibi ekilmemek ve nihayet terkedilmektir. Bunu önlemeye tek kanunî ve makbul çare bu emlâki uzun vadelerle kiraya vermeye müsaade etmek yolu idi. Kiracı peşinen toptan bir para verir ve sonra da her sene ufak bir kira öderdi⁶⁴.

Kanuna göre böyle satış mahiyetinde olan bir kiralama ancak emlâkin kötü durumda olması ve elde edilecek paranın vakfa tahsis edilmek üzere başka emlâk satın alınması kaydıyla mümkündür. Fakat kadılarla anlaşmak suretiyle kanundan kaçma yollarına gidilerek sistem bozuldu. Mamafih bu suistimallerden fazla zarar gören, vakıf araziden ziyade vakıf binalar oldu. Çeşitli memleketlerde yüz yılların tecrübesi vakıf emlâkin süratle harap olduğunu göstermiştir. Buna karşı koyabilmek için «İstibdal» denen bir yola gidilmişti. Bu usule göre kötü duruma düşen mülk aynı kıymette iyi durum-

57. Seyyit Mustafa 100: Abdurrahman Şeref 541. (296, 330, 360)

58. D'Ohsson 538-39.

59. Kunter tarafından neşrolunan vakfiyeler. 120-1.

60. D'Ohsson 539.

61. Muradî 185.

62. Lancret 240. Cabardî, bunların namusluluğundan şüphelenir. 77-169.

63. Cabartî: Vakıf gelirlerinin mahalline sarfedilmediği hakkında ilk şikâyetler. 208-09. Lancret bir çok Vakıf arazi sahiplerinin, gelirleri tesahüp için Paşa'nın himayesini sağlamak yolunda, ona bir miktar harç ölediklerini yazar. (239).

64. Bu mukaveleye icareteyn denilirdi. Tıpkı rıya bırakılan vakıf araziye tatbik olunan muamelelerin aynı uygulandı. Lancret (239) mutad olarak mülkün 99 sene müddetle kiralandığını yazar.

da bir mülkle değiştirilerek yeni mülk vakfa tahsis edilir, eski vakıf mülk de vakıflıktan çıkararak değiştiren şahsın mülkü olurdu. Fakat daha 16 ncı yüz yılda bu usul, vakıf mülkleri ele geçirmek için öylesine kötüye kullanıldı ki Kanunî Sultan Süleyman, haraba yüz tutmuş Vakıf Mülklerin, vakfın lehine de olsa, ne satış ne de istibdal suretiyle elden çıkarılmasını kanunla kesin olarak yasak etti. Bu kanuna muhalif harekette bulunan alıcı ve satıcılar şiddetle ceza görecektirlerdi⁶⁵. Mülklerin harap olmaktan korunması için de, vakıftan istifade edenlerin ellerine geçecek para miktarı azalsa dahi⁶⁶, gelirin bir kısmının muhakkak tamire sarfedilmesi kanunen şart koşuldu ve bu hususun yerine getirilip emlâkin mamur halde tutulmasından Nâzırlar Mahkeme huzurunda mesul tutuldu⁶⁷.

Fakat umumî menfaat aleyhine bu kadar sert bir kanun uzun müddet devam edemeyeceği için 18 nci yüz yıldan itibaren yine vakıf emlâkin, Padişah fermanı ile, istibdali kabul edildi⁶⁸.

Bu sıralarda vakıfların idaresinde bozukluk o dereceye vardı ki, 19 ncu yüz yılın başlarında ikinci Sultan Mahmut'un aldığı ilk reform tedbirleri arasında Vakıf işlerinin bulunmasına şaşmamak gerekir. Mısırdaki da Vali Mehmet Ali aynı konuda daha sert tedbirlere baş vurdu.

65. Digeon 267-8, Barkan 384.

66. Digeon 265-6: Bu icab ettiği takdirde: yalnız Nâzır, İmam, Müezzîn ve Hatîb'e maaş ödenir, geri kalan para tamire sarfolunurdu.

67. Recueil des Firmans, No. 2.

68. D'Ohsson 548; Belin, *Propriété foncière* (Série V, 411).